

III. Полемічна трибуна

*Торкут Наталія
(Запоріжжя)*

Специфіка англійського гуманізму (до постановки проблеми)

Уявлення про особливості розвитку гуманістичної традиції в лоні англійської культури все ще залишаються доволі розпливчастими. Попри існування цілої бібліотеки ґрунтовних наукових досліджень¹, присвячених аналізу окремих аспектів зазначеної проблеми, англійський гуманізм і дотепер постає як явище мало зрозуміле і вкрай суперечливе. Доволі показовою в цьому сенсі є, приміром, ситуація з визначенням тих персоналій, які можуть бути названі англійськими гуманістами.

Розгортання гуманістичного руху на теренах туманного Альбіону зазвичай пов'язують з іменами людей, релігійні переконання, політичні погляди і навіть морально-філософські уявлення яких незрідка виявлялися діаметрально протилежними. Це і щирий католик філософ Томас Мор, і реформатор “батько англійської Біблії” Вільям Тіндейл, і апологет ідеї морального самовдосконалення особистості Томас Лінейкр (учитель Еразма та Мора), і кривавий деспот-тиран Генріх VIII. Художню репрезентацію гуманістичних ідей знаходять у творчості таких різних за етико-естетичними орієнтаціями майстрів слова, як співець єлизаветинського абсолютизму Едмунд Спенсер і скептик за трибом мислення Крістофер Марло, в чій трагедії “Тамерлан Великий” сучасні дослідники справедливо вбачають полемічне переосмислення провідних ідеологічних концептів “Королеви фей”².

III. Полемічна трибуна.

Помітно контрастують і погляди англійських гуманістів на проблему природи й витоків суспільного блага, що була одним із центральних компонентів ідеології громадянського гуманізму. Так, приміром, Томас Мор, відмовляючись від стратифікаційного розподілу функцій між мешканцями Утопії, виступав поборником ідеї рівності та справедливості, в яких вбачав гарантію загального благоденства. А його щирий друг Томас Еліот – автор відомого трактату “Правитель” – навпаки вважав рівність людей недоцільною й небезпечною примхою тих, хто керується не розумом, а почуттями, і називав будь-яку спробу розірвати ієрархічні пута богопротивним діянням, ототожнюючи непокору монархові з замахом на “загальний ланцюг буття”³.

І у обстоюваних доктринах, і у практичній діяльності представників англійського гуманізму спостерігаємо наявність відчутної конфронтації ідейно-аксіологічних засад. Ця конфронтація інколи призводила до трагічного переплетіння індивідуальних життєвих історій: за наказом свого вінченосного приятеля, у товаристві якого за філософськими бесідами було проведено чимало приємних годин, прийняв мученицьку смерть Томас Мор, до останньої хвилини залишаючись щирим католиком і не відмовляючись від власних морально-етичних постулатів. Як не дивно, саме Генріху VIII за декілька років до цієї драматичної події Томас Еліот, присвятив свою фундаментальну етико-філософську працю (“Правитель”), назвавши свого короля найблагороднішим і найшляхетнішим монархом, який мудро керує державою та опікується інтересами підданих.

Доволі парадоксально виглядають наслідки діяльності англійських гуманістів у різних сферах життя тогочасного суспільства: якщо вплив гуманізму на розвиток культури в цілому більшістю дослідників визнається як позитивний, то вплив на інтелектуальне життя, науку і освіту розцінюється деякими істориками (Малінджер, Вейс, Гауел, Шмітт)⁴ як це не дивно, вкрай негативно. В цьому

контексті доречно навести відомі слова авторитетного знавця англійської літератури К.С.Льюїса: “У сфері філософії гуманізм, відверто кажучи, має розцінюватися як філістимський рух, просякнутий мракобіссям. Нові знання спричинили появу нового невігластва, ... гуманізм розбив метафізику”⁵. Аргументуючи цю тезу, К.С.Льюїс посиляється на досить переконливі факти з арсеналу історичної науки, зокрема згадує про те, що у 1550 році в Оксфорді були вилучені із університетських бібліотек і спалені на вогнищі численні праці середньовічних схоластів, сотні трактатів з математики і природничих наук. Доволі симптоматичними є й наведені дослідником цитати з творів ренесансних авторів, приміром Джордано Бруно, який після відвідин англійських університетів у 1584 році назвав Англію країною, що “овдовіла, втративши належний рівень вивчення філософії і математики, ... усі її доктори виявилися лише докторами граматики, сповненими пихатого невігластва, педантизму, самонадіяності та брутальної невихованості”⁶.

Отже, проблема специфіки англійського гуманізму потребує системного осмислення, яке передбачає урахування багатовекторних взаємовпливів, розгляд самого історико-культурного феномену в аспекті діакронії, виявлення у його структурі загального, тобто спільного для гуманістичного руху в цілому, і неповторно національного компонентів.

Вітчизняна традиція рецепції англійського гуманізму, як явища, що в ідейно-естетичному плані було виключно прогресивним (М.Шаповалова, Л.Привалова, Т.Власова, Л.Никифорова, О.Склярова та ін.)⁷, глибоко укорінена в стереотипних уявленнях про італійський гуманізм, сформованих фундаментальними дослідженнями зарубіжних корифеїв ренесансознавства (Я.Буркхардт, Г.Фойгт, Е.Гарен)⁸ та авторитетних радянських культурологів (В.Рутенбург, М.Гуковський, В.Лазарєв, А.Горфункель, Л.Брагіна, О.Кудрявцев, Л.Баткін та ін.)⁹. Згідно з цими уявленнями, гуманізм постає як потужний ідейний

III. Полемічна трибуна.

рух, що призвів до появи “нової системи знань, в центрі якої стояла проблема людини, її земного призначення”¹⁰, до формування принципово відмінної від середньовічної системи мислення, яка в свою чергу вплинула на культуру і суспільство, радикально оновлюючи їх¹¹.

Гуманістична ідеологія, провідні концепти якої обгрунтовані у численних етико-філософських трактатах і художньо втілені у творах ренесансного мистецтва, була просякнута антропоцентризмом, культом індивідуальної ініціативи та апологетикою “*studia humanitatis*”. Абсолютна більшість науковців вважає, що гуманізм спричинив суттєві якісні зрушення у найрізноманітніших сферах життя ренесансної Європи. Однак існують й інші оцінки: приміром, французький дослідник Ф.Моньє¹² заперечує будь-який соціальний вплив гуманізму, історики науки Г.Сартон¹³ і Л.Торндайк¹⁴ наголошують на антинауковому характері мислення гуманістів, а відомий американський ренесансознавець П.Кристеллер¹⁵ називає гуманізм вузькою ідейною течією, сфера функціонування якої обмежувалася лише філологією. Втім, кількість “апологетів”, тобто тих, хто розглядає гуманізм як ідейну основу культури Відродження, як антидогматичний, антисхоластичний світогляд світського характеру, значно перевищує чисельність “критиків”.

Часте акцентування уваги на прогресивному характері змін, зумовлених появою й розвитком гуманістичного руху, в сукупності з доволі широким асоціативним спектром поняття “*humanity*” (духовність, людяність-людськість, благородство, доброзичливість, благочинство, широта поглядів, освіченість, вихованість, толерантність, гуманітарна ерудиція і добродійність)¹⁶, вочевидь, сприяли тому, що питома вага позитивних конотацій у семантиці терміну “гуманізм” стала абсолютно домінуючою.

Аура поняття “гуманізм” цікавим чином вплинула на лексему “гуманісти”, відчутно розширивши його смислові обрії, надавши певного аксіологічного звучання. Якщо за часів Відродження гуманістами називали виключно тих,

хто присвятив себе вивченню гуманітарних наук (моральної філософії, етики, історії, поетики, риторики, латинської та давньогрецької мов), то згодом до їхнього кола дослідницька думка зарахувала й усіх тих митців, політиків і релігійних діячів, світоглядні позиції яких певною мірою збігалися з гуманістичними, або виростили на їхньому ґрунті. Поступово компліментарні конотації слова “гуманіст”, посилені дослідницьким ентузіазмом щодо вивчення культури доби Відродження, зміцнилися, і воно стало інколи використовуватися у якості якщо не реабілітаційного посвідчення, то принаймні позитивно забарвленого оціночного епітета. Здійнявся своєрідний “гуманістичний бум”, коли у творчості будь-якого ренесансного автора ретельно відшукувалися риси, елементи і компоненти, хоч якоюсь мірою близькі гуманістичним. І на цій підставі відбувалося зарахування того чи іншого автора до табору гуманістів. Саме цим можна пояснити дивні парадокси, якими рясніє сучасна рецепція гуманізму в Англії.

Характер англійського гуманізму і сама природа трансформації гуманістичних ідеалів в Англії, можуть бути прояснені тільки за умов ретельного вивчення динаміки розгортання гуманістичного руху в цій країні та з’ясування специфіки його взаємодії з тюдорівською Реформацією. На важливості розгляду цього питання свого часу наголошував авторитетний радянський вчений І.М.Осиновський, автор декількох фундаментальних праць, присвячених Томасу Мору¹⁷.

Одним із обов’язкових кроків на шляху створення цілісної наукової концепції становлення й розвитку гуманізму в Англії, як думається, має бути систематизація історичних фактів, осмислення широкого спектру філософських, етичних, релігійних та естетичних ідей, що корелюються з гуманістичною ідеологією, та з’ясування на цій основі культурологічного статусу англійського гуманізму. Останній аспект є принципово значимим для адекватного розуміння англійського Ренесансу і передбачає

III. Полемічна трибуна.

пошук відповіді на питання: “Чи виріс гуманізм в Англії у потужний громадський рух (як це було, приміром, в Італії XIV–XV століття), чи він залишався лише відчутною ідейною тенденцією в ідеологічному житті англійців першої половини XVI століття, відлуння якої простежується в культурі єлизаветинської доби?” Безперечно, текстовий простір однієї статті не спроможний вмістити увесь широкий спектр проблем, пов’язаних з сутністю, історично-детермінованим характером та динамікою розвитку гуманістичних ідей на теренах англійської культури. Тож мета цієї публікації полягає насамперед у постановці проблеми та окресленні векторних напрямків її подальшого розгляду. Одним із перших етапів наукового аналізу закономірно постає з’ясування хронологічних меж функціонування означеного соціокультурного явища.

Традиційно в історії англійського гуманізму виділяють два періоди – ранній або християнсько-етичний, що охоплює першу половину XVI століття, та пізній або аристократично-академічний (за висловом М.Барга¹⁸), який припадає на другу половину цього століття. Щоправда, існує точка зору, згідно з якою правомірно вести мову про більш ранній прояв гуманістичних тенденцій на англійському ґрунті: авторитетний історик Ю.М.Саприкін наголошує на тому, що вже у творчості Джеффри Чосера (1340?–1400), зокрема в “Кентерберійських оповіданнях”, відчутно проступає вплив гуманістичної ідеології, домінують суто гуманістичні уявлення про людину та її призначення, а також помітне прагнення дати релігійно-етичне обґрунтування новому ідеалу особистості¹⁹. Думається, що стосовно англійської культури XIV–XV століть правомірно вести мову лише про спорадичні прояви певних гуманістичних тенденцій, зумовлені знайомством окремих визначних особистостей з ідеями і творами їхніх італійських сучасників. Об’єктивно-історичні передумови, що сприяли поширенню гуманізму, склалися в Англії значно пізніше, ніж у більшості континентальних країн. Автентична національна гуманістична традиція почала

формуватися лише тоді, коли в країні з'явилися реальні можливості інтенсифікації “*studia humanitatis*”, тобто розширився ареал функціонування і впливу духовної культури (зокрема гуманітарних наук) на найрізноманітніші сфери активності індивідуума і суспільства.

Важливу роль у цьому процесі відігравали реформування системи освіти та поступове структурування низки специфічних механізмів інтелектуально-культурного обміну між Англією та її континентальними сусідами. Здійсненню такого культурного діалогу значною мірою сприяли і розвиток друкарської справи, і часті відвідини іноземними вченими англійських університетів (голландець Еразм Роттердамський, італієць Полідор Вергілій, іспанець Хуан Луїс де Вівес, швейцарець Симон Гринаеус та ін.), і навчання англійців у престижних європейських університетах (згадаймо, приміром, імена молодих кембриджців Р.Пола, Т.Старкі та Т.Лупсета, які були направлені Генріхом VIII на навчання до університету Падуї і згодом були задіяні у реалізації освітнього проекту Томаса Кромвелля, спрямованого на підвищення освітнього рівня джентрі). З кінця XV століття представники освічених класів англійського суспільства все більше одержували можливість безпосередньо знайомитись з текстами давніх греків і римлян: навчальні плани граматичних шкіл розроблялися на основі класичних зразків і обов'язково включали вивчення латинської граматики та римської літератури²⁰, а прогресивно налаштована професура університетів Кембриджа та Оксфорда активно виборювала право викладання так званих “*Greek studies*” (давньогрецька мова, філософія і літературні тексти).

Вкрай важливу роль у судьбах англійського гуманізму відіграв близький друг Томаса Мора, видатний нідерландський вчений Еразм Роттердамський. Його трактат “*Енхірідіон*”, як з'ясував дослідник І.Осиновський, за період правління династії Тюдорів був перевиданий десять разів²¹ і сприяв широкому розповсюдженню ідеалів світського благочестя та популяризації морального імперативу

III. Полемічна трибуна.

духовного самовдосконалення на основі вивчення Нового Завіту.

Отже, саме на початку XVI століття в Англії остаточно сформувався інтелектуальний ґрунт, сприятливий для стрімкого розвитку гуманітарних наук, належної рецепції духовної спадщини європейських гуманістів та активізації перекладацької діяльності, спрямованої на популяризацію пам'яток античної культури. За часів Генріха VIII на вістрі перекладацьких інтересів англійських інтелектуалів перебували здебільшого філософські тексти, що призвело до появи англійських перекладів окремих творів Платона та Аристотеля. В 1528–1529 роках Роберт Грін з Вербі видав друком свій переклад трьох останніх книг (II–IV) підручника з алхімії, авторство якого тогочасна європейська традиція приписувала Платонові, в 1544 році кембриджський професор Ніколас Карр переклав фрагменти із Платонових “Законів” та “Тімея”, а у 1547 році з'явився “Трактат з моральної філософії” Вільяма Болдуїна, до якого увійшла біографія давньогрецького вченого та переклад 131 цитати, автором яких у ті часи вважався Платон.

Щодо Аристотеля, то знайомство англійців з текстами цього філософа відбувалося не такими швидкими темпами, як знайомство італійців, французів чи навіть іспанців²². Спочатку, ще у 1489 році, в Оксфорді була надрукована латиномовна версія “Нікомахової етики” Аристотеля, що належала перу італійського гуманіста Леонардо Бруні. Згодом, вже у XVI столітті, завдяки зусиллям Джона Вилкінсона з'явився англійський переклад цієї праці, адресований тій читацькій аудиторії, що не володіла ані давньогрецькою, ані латинською мовами. “Поетика” Аристотеля була відома елизаветинським літературним критикам здебільшого завдяки посередництву авторів італійських поетик – Франческо Робортелло (“Коментарі до книги Аристотеля про мистецтво поезії”, 1543), Цезаря Скалігера (“Поетика”, 1561), Антоніо Мінтурно (“Поетичне мистецтво”, 1563), Людовіко

Кастельветро (“Поетика” Аристотеля, викладена народною мовою та прокоментована”, 1570). Сліди безпосереднього знайомства з текстом цього твору давньогрецького вченого знаходимо лише у “Захисті поезії” (1595) Філіпа Сідні. В цьому контексті цікаво згадати слова письменника-єлизаветинця Габріеля Гарві: “... його (тобто Аристотеля – Н.Т.) згадують дуже часто, проте читають дуже мало”²³. Тож можна погодитися з думкою відомого англійського літературознавця Дж.Аткінса, що в Англії майже протягом усього XVI століття уявлення про Аристотеля базувалися здебільшого на популяризаторських, часом навіть дещо сфальсифікованих, версіях (неоаристотелівських чи таких, що належали ренесансним італійським авторам)²⁴. Лише наприкінці століття завдяки плідним зусиллям Джона Кейса (1548-1600) – найвизначнішого з-поміж англійських аристотеліанців²⁵ – і таких англійських вчених як Ричард Стейніхерст (1547-1618), Джон Рейнолдз (1549-1607), Еверард Дігбі (1550-1592), Вільям Гілберт (1544-1603) аристотелізм перетворився на “мейнстрім” інтелектуального життя англійського соціуму.

В цілому, античну філософію в свідомості єлизаветинців уособлювали Платон і Аристотель, риторика – Аристотель, Цицерон і Квінтіліан, історіографію – Тит Лівій, Пліній Старший та Плутарх. Найулюбленішими античними авторами в Англії XVI століття були Сенека, потужний вплив драматичної техніки якого відчувається в єлизаветинській трагедії (Т.Нортон і Т.Саквіль, Т.Кід, Дж.Гасконь і Ф.Кінвелмерш, Т.Лодж, В.Шекспір), Теренцій і Вергілій, чиї твори у ті часи вивчалися навіть у граматичних школах, а також Овідій.

Популяризації класичних сюжетів найбільшою мірою сприяла єлизаветинська драматургія. Спочатку давньогрецькі й латинські трагедії та комедії залучалися до “вчених” репертуарів так званих університетських театрів, а згодом як сюжетну основу своїх драматичних творів їх почали використовувати літератори-професіонали. Зокрема, “Припущення” (1566) Дж.Гасконя базується на

III. Полемічна трибуна.

аріостівських прозових версіях комедій Плавта й Теренція, "Сапфо і Фао" (1580) Дж.Лілі є драматичною розробкою одного з епізодів Овідієвих "Метаморфоз", а написана у співавторстві Т.Лоджем і Р.Гріном трагедія "Рани міжусобної війни" (1588) розробляє відомий сюжет із римської історії.

Процес популяризації античних творів, що розпочався ще у тридцяті роки XVI століття, коли Джон Белленден переклав англійською мовою п'ять книг Тіта Лівія, помітно пожвавився в другій половині сторіччя. У 1566 році було надруковано "Золотого Осла" Апулея в перекладі В.Едлінгтона, наступного року з'явилися Овідієві "Метаморфози" в перекладі Артура Голдінга, а в 1569(?) році вийшов друком андердаунівський²⁶ переклад "Ефіопіки" Геліодора. Ці видання, до речі, мали великий успіх: Едлінгтонова версія "Золотого Осла", наприклад, перевидавалася у 1571, 1581, 1596, 1600 та 1639 роках. А видана у 1579 році Томасом Нортон²⁷ англійська версія "Порівняльних життєписів" Плутарха не тільки набула значної популярності у читачів, але й суттєво вплинула на характер зрілої тюдорівської історіографії. Відгомін цього античного шедевра добре відчутний також і на сторінках тогочасних "історизованих" та псевдоісторичних романів.

Численні сюжети з Овідія, Плутарха, Гігіна, Тацита та ін. увійшли до перекладної збірки Дж.Петті "Малий палац насолоди" (1576). На хвилі популярності пасторальної прози ("Аркадія" Ф.Сідні, "Розалінда" Т.Лоджа, "Пандосто" Р.Гріна) великий інтерес читацької аудиторії викликав переклад роману Лонга "Дафніс і Хлоя", здійснений Ейнджелом Дейєм у 1598 році. Справжньою скарбницею античних міфологічних сюжетів справедливо вважається видана Наталісом Коме латиномовна збірка "Mithologiae" (1551), яка досить активно використовувалась і в навчальному процесі елизаветинської доби, і у художній творчості.

Віршовані переклади античних текстів відігравали дуже важливу роль у становленні й розвитку елизаветинської поезії.

тинської поетичної традиції. Фрагменти Вергілієвої "Енеїди" були передані Генрі Говардом (графом Саррі) у формі неримованого п'ятистопного ямбу²⁸, лірику Овідія перекладали англійською мовою Крістофер Марло і Артур Голдінг, а Гомерові поеми "Іліада" і "Одіссея" – Джордж Чепмен (відповідно у 1611 та 1616 роках). Щоправда, заслуги деяких англійських перекладачів давньогрецьких текстів дослідниками оцінюються вкрай стримано: так, К.С.Льюїс, приміром, наголошує на тому, що Чепмен, а згодом Драйден, ставилися до давньогрецьких літературних творів як до менш досконалих у порівнянні з римськими та свідомо камуфлювали греків під латинян²⁹.

Отже, в Англії XVI століття виникли об'єктивні передумови, що сприяли ознайомленню нації з античною культурною спадщиною. На базі класичної літератури інтенсифікувалися філологічні студії та пожвавився розвиток риторики, яка із університетських аудиторій поступово проникла і у сферу повсякденного спілкування англійської еліти, і на сторінки художніх творів елизаветинських "men of letters". І хоча в Англії, на відміну від ренесансної Італії, практична діяльність більшості гуманістів не мала яскраво вираженої філологічної спрямованості, їхній інтерес до античності не можна назвати простою даниною тогочасній літературній моді. Цей інтерес безпосереднім чином впливав на процес становлення ренесансного світогляду. Крім того, орієнтація на античні зразки відігравала надзвичайно конструктивну роль у формуванні елизаветинської літератури, зокрема драматургії, історіографії, любовної лірики та деяких жанрів художньої прози (пасторального, авантюрного і любовно-психологічного романів та новели). Як слушно зауважують автори фундаментальної монографії "Література ренесансної Англії" (1973) Дж.Голландер і Ф.Кермоуд, "вплив класичних моделей на прозу й поезію не обмежувався лише сферою стилю. Вони остаточно затверджували незмінне право освіченого розуму вступати в безпосе-

III. Полемічна трибуна.

редній контакт із класичним знанням, уникаючи при цьому посередництва систем середньовічної схоластики"³⁰.

Серед факторів, що кардинальним чином вплинули на характер і динаміку розвитку гуманістичних тенденцій в Англії, варто згадати насамперед Реформацію, яка визначила надзвичайно високу питому вагу релігійності в етико-філософських доктринах англійських гуманістів. Саме в контексті християнської етики формувалася в Англії типова для ренесансної свідомості антропоцентрична система світосприйняття. При цьому етичний критерій, як зауважує І.Осиновський, був провідним у підході ранніх англійських гуманістів до античної спадщини³¹. Віддаючи абсолютний пріоритет "мудрості божественній", вони закладали досить своєрідні стереотипи ставлення до надбань грецької та римської культур. Наприклад, Еразм, чия думка, безсумнівно, була вельми авторитетною для англійців XVI століття, зазначав, що вивчення античності – це шлях до морального самовдосконалення, проте студії язичників корисні лише тоді, коли вони ведуть до Христа, готують душу до розуміння Божественного Письма³². Ця своєрідна "вибірковість" у засвоєнні античної культури, яка виступала програмним моментом раннього англійського Відродження (перша третина XVI століття), інерційно залишалася й за часів королеви Єлизавети.

Такий своєрідний "синкретизм" християнської догми та античної мудрості"³³, що лежав в основі раннього англійського гуманізму заклав підвалини того світогляду, який не загинув із занепадом християнсько-етичної фази гуманізму, а протягом усієї елизаветинської доби зберігав свої основні компоненти, зазнавши лише незначної еволюції. Християнський гуманізм, стверджує дослідник Д.Буш, усе ще залишався світоглядною домінантою і у філософсько-теологічному трактаті "Про закони духовного благочинства" (1593) Р.Гукера, і в широковідомій "Історії світу" (1614) В.Релі³⁴.

Провідними діячами раннього англійського гуманізму традиційно вважають так званих оксфордських рефор-

маторів³⁵. На чолі цього об'єднання гуманістів стояли три видатні постаті: Джон Колет, який був "істинним лідером", душею оксфордського гуртка, сер Томас Мор – відомий політичний діяч, автор славнозвісної "Утопії" (1516) та нідерландський вчений-філософ Еразм Роттердамський, який приїхав до Оксфорду вивчати грецьку мову і прожив там декілька років.

Практична діяльність оксфордських реформаторів усіляко сприяла поширенню культу освіченості та ерудиції, популяризації античної спадщини, водночас формуючи критичне ставлення до деяких догматів християнства та інституту тогочасної церкви. "Відстоюючи історичний метод вивчення Біблії в боротьбі з середньовічною схоластиком і аскетизмом, популяризуючи освіту як один із найдієвіших засобів удосконалення релігії, особистості й політичних інституцій"³⁶, оксфордці давали імпульс поширенню в Англії загальноєвропейського руху за перебудову церкви (тобто Реформації)³⁷ та створювали передумови для появи й становлення ренесансного світобачення в Англії. Зародки Еразмового ренесансного скептицизму, приміром, суттєво розвинулися в духовній атмосфері елизаветинської доби і згодом постали, щоправда у дещо модифікованому вигляді, в англійському маньєризмі, зокрема в "Трагічній історії доктора Фауста" К.Марло, "Тіні Евфуеса" Т.Лоджа та в ранньобароковій поезії Дж.Донна.

Виступаючи посередниками у процесі залучення англійської нації до скарбниць як стародавньої, так і тогочасної (тобто ренесансної) західноєвропейської культури, оксфордські реформатори, безперечно, значною мірою сприяли інтенсифікації перебігу Відродження в Англії. Можна припустити, що саме відносно пізня поява гуманізму на англійському ґрунті та своєрідна "просвітницька" спрямованість діяльності християнських гуманістів і зумовили, головним чином, "хронологічну стислість" та певну унікальність самого явища – англійського гуманізму. Під цим оглядом специфіка зрілого або пізнього англійського гуманізму ("університетські уми", Ф.Сідні, К.Марло,

III. Полемічна трибуна.

В.Шекспір та ін.), який спирався на досвід європейського гуманізму, критично переосмислюючи деякі з його надбань, постає історично детермінованою.

Стосовно другої фази розвитку англійського гуманізму слід зазначити, що і у вітчизняному, і у зарубіжному ренесансознавстві вона й досі залишається практично невивченою. Дехто із зарубіжних фахівців обмежує сферу проявів гуманізму в Англії другої половини XVI століття лише літературною критикою³⁸, а відомий російський культуролог М.Барг стверджує, що "прогресивна... тенденція раннього гуманізму, трансформуючись, втілилася наприкінці століття, з одного боку, в новій історіографії, а з іншого боку – з особливою силою – у мистецтві драми"³⁹. Позиція К.С.Льюїса є доволі суперечливою: з одного боку, до числа гуманістів він відносить лише тих, хто "викладав, вивчав греків та латинян, або принаймні ставився до них з великою любов'ю"⁴⁰, а іншого боку – наголошував на тому, що і неокласицисти (зокрема Бен Джонсон, Джон Драйден, Чепмен), і пуритани елизаветинських часів можуть вважатися гуманістами⁴¹. Безперечно, детальне вивчення пізньої фази розвитку англійського гуманізму ще попереду і дослідницький пошук обіцяє бути захоплюючим і принести чимало цікавих відкриттів.

¹ Lewis C.S. *New Learning and New Ignorance // English Literature in the sixteenth century excluding drama* by C.S. Lewis. – Oxford, Clarendon Press, 1954. – P.1-65; Weiss R. *Humanism in England during the fifteenth century*. – Oxford: Blackwell, 1967; McConica J.K. *English Humanists and Reformation Politics under Henry VIII and Edward VI*. – Oxford: Clarendon Press, 1965. McConica J.K. *Humanism and Aristotle in Tudor Oxford / English Historical Review*. – 1979. – № 94. – P.291-317; Howell W.S. *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*. – Princeton: Princeton University Press, 1971; Голенищев-Кутузов И.Н. *Романские литературы*. – М.: Наука, 1975. – С.73-120; Осинковский И.Н. *Гуманизм и Реформация в Англии первой трети XVI века / Культура эпохи Возрождения и Реформация*. – Л.: Наука, 1981. – С.218-226.

² Greenblatt S. *Renaissance self-fashioning*. – Chicago, 1980. – P.193-221.

Торкут Наталія. Специфіка англійського гуманізму (до постановки проблеми).

- ^{3.} *Elyot Th.* The Book Named The Governour. – L.: J.M.Dent & Co., 1907. – P.147-161.
- ^{4.} Див.: *Schmitt Ch.B.* John Case and Aristotelianism in Renaissance England. – Kingston and Montreal, 1983. – P.26.
- ^{5.} *Lewis C.S.* English Literature in the Sixteenth Century excluding Drama. – Oxford: Clarendon Press, 1979. – P.437-438.
- ^{6.} Ibid.
- ^{7.} *Шаповалова М.С., Рубанова Г.Л., Моторний В.А.* Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. – Львів: “Світ”, 1993. – С.225-270; Актуальные вопросы теории и истории зарубежного романа XVII–XX веков. – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1984; Проблемы становления и развития зарубежного романа от Возрождения к Просвещению. – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1986; Зарубежный роман в системе литературного направления. – Днепропетровск: Изд. ДГУ, 1989.
- ^{8.} *Буркхардт Я.* Культура Италии в эпоху Возрождения. – М.: Интрада, 1996, *Фойгт Г.* Возрождение классической древности или первый век гуманизма. В 2-х т. – С.Пб.. 1885; *Гарен Э.* Проблемы итальянского Возрождения. – М.: Прогресс, 1986.
- ^{9.} Див.: *Гуковский М.А.* Итальянское Возрождение. Т.1. – М., 1947; *Гуковский М.А.* Итальянское Возрождение. Т.2. – Л., 1961; *Лазарев В.Н.* Происхождение итальянского Возрождения. В 2-х т. – М., 1959; *Рутенбург В.И.* Титаны Возрождения. – Л., 1976; *Горфункель А.Х.* Гуманизм – Реформация – контрреформация / Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С.7-19; *Брагина Л.М.* Итальянский гуманизм. – М.: Высшая школа, 1977; *Кудрявцев О.Ф.* Проблемы гуманизма и Реформации в Италии в современной зарубежной историографии / Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С.116-123; *Баткин Л.М.* Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. – М. Наука, 1989.
- ^{10.} *Брагина Л.М.* Цит. вид. – С.20.
- ^{11.} Там само. – С.20-21.
- ^{12.} *Монье Ф.* Опыт литературной истории Италии XV века. Кваттроченто. – СПб., 1904.
- ^{13.} *Sarton G.* The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance (1400-1600). – Philadelphia, 1955.
- ^{14.} *Thorndike L.* A History of magic and experimental science. Vol. III-IV. – N.Y., 1929-1958.
- ^{15.} *Kristeller P.O.* The Renaissance Thought II: Papers of Humanism and the Arts. – N.Y., 1965.

III. Полемічна трибуна.

- ^{16.} Детальніше про розуміння терміну "humanitas" в італійському гуманізмі див.: *Брагіна Л.М.* Італійський гуманізм: Етичні питання учень XIV–XV в. – М., 1977 – С.102-103; *Ревякіна Н.В.* Проблеми людини в італійському гуманізмі другої пол. XIV – першої пол. XV в. – М., 1977. – С.65; *Баткін Л.М.* Італійські гуманісти: Стиль життя і стиль мислення. – М., 1978. – С.6-7; *Баткін Л.М.* Італійське Відродження ... – С.48; *Черняк І.Х.* Термін humanitas у Марсіліо Фічіно // *Культура епохи Відродження.* – Л.: Наука, 1986. – С.89-94.
- ^{17.} Див.: *Осиновський І.Н.* Гуманізм і Реформація в Англії першої третини XVI століття / *Культура епохи Відродження і Реформація.* – Л.: Наука, 1981. – С.218-226.
- ^{18.} *Барз М.А.* Шекспір і історія. – М.: Наука, 1976. – С.13.
- ^{19.} Див.: *Сапрын Ю.М.* Чосер і Бозцій / *Античне спадщина в культурі Відродження* – М.: Наука, 1984. – С.180-188.
- ^{20.} Детальніше про освіту та навчальні заклади елізаветинської Англії див.: *Smith A.G.* The Emergence of a Nation State. The Commonwealth of England 1520–1660. – L., N.Y.: Longman, 1984. – P.195-199.
- ^{21.} Як з'ясовано І.Н.Осиновським, Еразмів "компендіум гуманістичного благочестя", вперше перекладений В.Тіндейлом, ще за часів Генріха VIII був перевиданий шість разів, а загалом при Тюдорах мав десять перевидань. Див.: *Осиновський І.Н.* «Енхиридион» Еразма і деякі особливості його інтерпретації в тюдоровській Англії // *Еразм Роттердамський і його часи.* – М.: Наука, 1989. – С.185.
- ^{22.} *Schmitt Ch.B.* Op. cit. – P.61.
- ^{23.} *Atkins J.W.* English Literary Criticism. – L.: Methuen & Co Ltd, 1955. – P.346.
- ^{24.} Цит. за: *Atkins J.W.* Op. cit. – P.345.
- ^{25.} *Schmitt Ch.B.* Op. cit.
- ^{26.} Цікаво зазначити, що протягом 1567–1770 років переклад Андердауна перевидавався десять разів.
- ^{27.} Зауважимо, що Т.Норт при перекладі Плутарха користувався не оригіналом, а французькою версією Амю (Amiot).
- ^{28.} Як відомо, новація Генрі Говарда, графа Саррі, котрий вперше в англійській поезії почав використовувати білий вірш, згодом була підтримана елізаветинцями, зокрема Марло з Шекспіром, а переваги й недоліки такої метрики стали об'єктом жвавих дискусій в лоні елізаветинської літературної критики.
- ^{29.} *Lewis C.S.* Op. cit. – P.26.

Торкут Наталія. Специфіка англійського гуманізму (до постановки проблеми).

- ³⁰ *Hollander J.L., Kermode F.* The Literature of Renaissance England. – N.Y., L., Toronto: Oxford Univ. Press, 1973. – P.6.
- ³¹ *Осиновский И.Н.* "Энхиридион" Эразма и некоторые ... – С.191.
- ³² Там само.
- ³³ *Барг М.А.* Шекспир и история. – М.: Наука, 1976. – С.13.
- ³⁴ *Bush D.* Themes & Variations in English Poetry of the Renaissance. – Tolcroft Library editions, 1971. – P.8-10.
- ³⁵ Така назва є загальноприйнятою у зарубіжних джерелах, у радянській же науці закріпилося поняття "гурток Томаса Мора" (детальніше див.: *Holman H.C., Harmon W.* Op. cit. – P.352-353; *Осиновский И.Н.* Томас Мор. – М.: Наука, 1974).
- ³⁶ *Holman H.C., Harmon W.* Op. cit. – P.352-353.
- ³⁷ Слід зазначити, що Еразм, Мор, Колет та інші представники християнського гуманізму нагальною потребою проголошували церковне очищення, повернення до ідеалів ранньої християнської церкви, однак, залишаючись істинними католиками, вони не підтримували ані Лютера, ані Генріха VIII у їхніх реформаційних починаннях.
- ³⁸ *Holman H.C., Harmon W.* Op. cit. – P.243.
- ³⁹ *Барг М.А.* Шекспир и история ... – С.13.
- ⁴⁰ *Lewis C.S.* Op. cit. – P.18.
- ⁴¹ *Ibid.* – P.18-19, 25-30.